

מלאכה שאינה צריכה לגופה

המושג "מלאכה שאינה צריכה לגופה" הוא מושג עלום. מהו גופה של המלאכה? מדוע צריך שמלאכה תיעשה לצורך מסויים? ומדוע צריך שהמלאכה תיעשה לצורך אותו גוף? ברור, שנצטרך בהקשר זה לברר מהי "מלאכה" בכלל.

בירושלמי מובאים דברי ר' יוחנן בהקשר זה:

...אמר רבי יוחנן: רבי יוסי ורבי שמעון שניהן אמרו דבר אחד - כמה דרבי יוסי אמר עד שיהא לו צורך בגופה של דבר...
...אמר רבי שמעון אומר עד שיהא לו צורך בגופו של דבר...

(ירושלמי שבת פ"ב ה"ה - ה ע"א)

פשטות דברי ר' יוחנן היא שצריך שהצורך יהיה באובייקט שבו מבצעים את המלאכה. יש כאן דרישה לישירות במלאכה.

אמנם, עדיין לא הסברנו מה הסברה לכל זה.

כדי לברר זאת עלינו לעיין במושג "מלאכה". מלאכה היא המכנה המשותף לכל מה שעשה האלהים בבריאת העולם. מלאכה היא מה שלא עשה בשבת, מלאכה היא מה שאדם עושה כל השבוע, ואסור לו לעשות בשבת.

בן יהודה ואבן שושן מראים שמלאכה היא גם הפעולה וגם המוצר: "אם לא שלח ידו במלאכת רעהו".

רלב"ג על התורה מגדיר מלאכה:

פועל אנושי תהיה התחלתו מן השכל המעשי יכוון בה תכלית מהתכליות.

(שמות כ, ע"ב קנ"ד)

- פעולה מעשית עם תכלית.

כתוצאה מהגדרה תכליתית זו, הקובעת שלא כל פעולה נחשבת מלאכה אלא רק עשייה תכליתית במישור המעשי-פיזי, קובע הרלב"ג:

והנה זאת המלאכה היא מה שיעשהו לפי המורגל מנימוס המלאכה ההיא, ואם יעשה הדבר ההוא כזולת זה האופן לא יקרא מלאכה לפי הנהוג. ולזה לא יתחייבו מן התורה על עשייתו.

הפטור בשינוי וכן ב"שניים שעשאוה" מוסבר ע"י הרלב"ג משום שאין זו מלאכה.

גם את הפטור בקילקול מסביר הרלב"ג בצורה זו:

ולפי שמגדר המלאכה היא שיכוין בה תכלית לתועלת מה, הנה מה שלא יכוון בה תכלית או שיכוין בה תכלית ולא יהיה בה תועלת כלל לא יתחייבו בו בשבת.

בסוגיית מתעסק הראינו שגם פטור "מתעסק" נובע מהגדרת מלאכה בחלק מהסוגיות.

משמע כאן שיכולה להיות מלאכה בעלת תכלית למרות שאיננה בעלת תועלת. לקמן נראה שיש בהלכה מציאות כזאת.

בעניין "מלאכה שאינה צריכה לגופה" טוען הבבלי שיש בכך מחלוקת ר' יהודה ור' שמעון. לא נעסוק בכל המקרים כי עיקר ענייננו הוא ההבנה של המושג.

הלכות שבת - מיכתב כתיבן? - לא צריכא, וכדרכי אבא. דאמר רבי אבא: החופר גומא בשבת ואין צריך אלא לעפרה - פטור עליה. - כמאן, כרבי שמעון, דאמר: מלאכה שאינה צריכה לגופה פטור עליה... מאי כהררין התלוין בשערה? מלאכת מחשבת אסרה תורה, ומלאכת מחשבת לא כתיבא.

(חגיגה י ע"א וע"ב)

הגמרא בחגיגה מסבירה שחופר בור וצריך רק את העפר פטור לר' שמעון משום מלאכה שאינה צריכה לגופה. הפטור נובע מצד "מלאכת מחשבת". לפחות לפי הרלב"ג ייתכן להסביר, שמלאכת מחשבת איננה גזירה-תולדה של השוואה למשכן¹, אלא הגדרה במלאכה עצמה.

...את המת במטה - חייב, וכן כזית מן המת וכזית מן הנבלה וכעדשה מן השרץ - חייב. ורבי שמעון פוטר.

(שבת פ"י מ"ה)

הבבלי מסביר את דעת ר' שמעון מצד מלאכה שאינה צריכה לגופה:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן, ואמר רב יוסף אמר רבי שמעון בן לקיש: פוטר היה רבי שמעון אף במוציא את המת לקבורו. אמר רבא: ומודה רבי שמעון במר לחפור בו, וספר תורה לקרות בו, דחייב. פשיטא: דאי הא נמי מלאכה שאינה צריכה לגופה היא - אלא מלאכה שצריכה לגופה לרבי שמעון היכי משכחת לה? - מהו דתימא: עד דאיכא לגופו ולגופה, כגון מר לעשות לו טם ולחפור, ספר תורה להגיה ולקרות בו - קא משמע לן.

(שבת צד ע"א וע"ב)

השאלה העומדת לדיון כאן בראשונים היא מדוע, והאם בכל מקרה תיחשב הוצאת המת מלאכה שאינה צריכה לגופה.

שיטת רש"י

רש"י בחגיגה שם מסביר, שבחופר בור הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה משום שאינו צריך את הבור שבנה - את עצם הבניין, כלומר: את עצם המלאכה שעשה בין בהוראה של מלאכה כפעולה בין בהוראה של מוצר-אובייקט:

חופר גומא - בונה בנין הוא, ואם אינו צריך לה אלא ליטול את העפר, אף על פי שהבנין כנוי - אינו חייב משום בונה. שאינה צריכה לגופה - כגון זה שאינו צריך לבנין זה...

¹ כדעת חלק מן הראשונים, ועיין למשל רש"י ביצה יג ע"ב ד"ה אלא מאי, חגיגה י ע"ב ד"ה מלאכת מחשבת וזבחים מז ע"א ד"ה מלאכת מחשבת.

ומיד מסביר רש"י את דעת ר' שמעון שפוטר במוציא את המת לקוברו בנימוק אחר :

שאינה צריכה לגופה – כגון זה שאינו צריך לבנין זה, ורבי שמעון אמר מילתיה נבי מוציא את המת במטה לקוברו בשבת וקאמר רבי שמעון: פטור על הוצאה זו, שכרצונו לא היתה באה אליו, ולא היה צריך לה.

וצ"ע, שלכאורה דבריו סותרים את עצמם.

גם בשבת מסביר רש"י :

ור' שמעון פוטר – אפילו כמת שלם, דהוי מלאכה שאינה צריכה לגופה, וכל מלאכה שאינה צריכה (לגופה) אלא לסלקה מעליו – הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה, דכרצונו לא באה לו, ולא היה צריך לה, הלכך לאו מלאכת מחשבת היא לר' שמעון.

(רש"י שבת צג ע"ב)

הראשונים² מקשים על דברי רש"י גם מיריעה שנפל בה דרנא ותפרה שחייב³, שהרי כאן ברצונו לא היה נופל בה דרנא.

צריך לומר, שיש מלאכות משני סוגים: מלאכה שעניינה במוצר, בתוצאה המעשית, ומלאכה שאין בה יצירה-מוצר אלא עניינה בעצם העשייה.

במלאכת הוצאה אין מוצר חדש. המוצר שלה הוא שימוש בחפץ בעזרת מיקומו החדש. צריך לומר, שבכל הדברים שיש להם מוצר חדש הגדרת מלאכה שאינה צריכה לגופה היא פשוטה: צריך שהצורך-תכליתי יהיה ביצירה החדשה. בהוצאה אין שום צורך ביצירה חדשה. לכן מחדש רש"י, שמכל מקום צריך צורך בחפץ, באובייקט שאותו מעבירים, מעין מה שראינו בירושלמי שצריך לגופו של דבר. במת אין שום צורך. יש רק צורך בבית. לכן אומר רש"י שלא רצה את המת ולא צריך אותו.

ההבדל בין בגד שנפל בו דרנא לבין מת הוא, שבמת אין יצירה מחודשת ואין שום שימוש, ולעומת זאת בתיקון בגד יש יצירה מחודשת של בגד תקין. לכן לא אכפת לנו אם האדם רצה את הקרע או לא. הבגד הוא החפצא החדש. במת אין חפצא חדש. גם בבית לא נוצר שום דבר.

צריך לומר, שהתודעה של רש"י היא שמלאכה היא דבר בעל תכלית של התקדמות, הפעלת העולם וחיודוש. שמירה על מצב איננה מלאכה. העברת חפץ לשם השארת מקום על מצבו הסדיר לא עונה על הקריטריונים. כשהמת בבית לא משתנה המהות של הבית, וממילא בהוצאתו אין יצירה חדשה, משא"כ בבגד שנקרע.

ריח רע במת

שיטת רב האי גאון⁴, רב ניסים גאון⁵ ורבנו חננאל⁶ היא, שאם למת יש ריח רע - חייב על הוצאתו. השאלה המתבקשת היא מדוע שונה הוצאת המת מצד ריח מהוצאתו מצד טומאה. נראה, שהדבר נובע מהגדרת "מלאכה". מלאכה היא פעולה יוצרת, משפרת ומחדשת במישור

² עיין למשל תוספות צד ע"א ד"ה רבי שמעון פוטר בסופו.

³ "הקורע על מנת לתפור. קריעה במשכן מי הוה? רבה ורבי זירא דאמרי תרווייהו: שכן יריעה שנפל בה דרנא קורעין בה ותופרין אותה" (עד ע"ב - עה ע"א).

⁴ מובא בדברי רב ניסים גאון.

⁵ יב ע"א ד"ה לא קשיא.

⁶ צד ע"א ד"ה וכן כזית מן המת (בדפוס וילנא נמצא בדף צה ע"ב).

המעשי. פעולה במישור הרוחני-הלכתי איננה מלאכה. לכן, על הוצאת המת מצד טומאה, שאינה אלא פעולה במישור הרוחני, אין חיוב, ואילו על הוצאת המת מצד ריח רע, שהיא פעולה יוצרת ומחדשת יש חיוב.

שיטת הרמב"ן

הרמב"ן מסביר, שהוצאת המת הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה משום שכל מניעת נזק שאין בה הנאה נחשבת למלאכה שאינה צריכה לגופה:

פי' מלאכה שא"צ לגופה כגון מוציא את המת אפי' לקברו שאין לו הנאה בהוצאתו ולא בקבורתו, אבל ההנאה היא המומאה שהוא מונע ממנו. וכן צידת נחש כדי שלא ישכנו נקראת מלאכה שאינה צריכה לגופה שאינו אלא מניעת היזק, ואין ההנאה והצורך בגופה של מלאכה...

(צד ע"ב ד"ה פי' מלאכה שא"צ לגופה)

שיטת הרמב"ן דומה לשיטת רש"י, אך לא זהה לה לחלוטין. רש"י מסתבך בלשונו ואומר, שמראש לא היה צריך את זה ולא רצה שהדבר יבוא לו. לעומת זאת, הרמב"ן מדבר על העדר הנאה ולשונו קולחת. נראה שרש"י טרח כדי להסביר ע"י מושג של צורך, ולכן היה צריך לדבר על זה שמראש לא היה צורך. הרמב"ן לעומתו מדבר על הנאה. ברגע שמדובר על הנאה לא צריך הרמב"ן להזכיר מה רצה מקודם, שהרי בוודאי לא הייתה כאן הנאה מהמוות במקום זה. מצד שני, הרמב"ן דוחק ואומר שלא מספיק שיהיה צורך לעשות את המלאכה, אלא צריך שתהיה ממנה הנאה.

שיטת תוספות

שיטת תוספות היא, שלכל מלאכה יש שורש שדווקא הוא אסור. שורש זה הוא עיקר המלאכה:

...לכן נראה לר"י לפרש שאינו צריך לעיקר שורש האיסור, כגון הכא שאינו צריך לגומא שהיא המלאכה, וכן מוציא מת במטה והרבה דחשיב פ' המצניע ולא דמו למלאכת המשכן שהיו צריכים לעיקר המלאכה, מכבת משום צורך הפחמין וצידת תחשים וחלזון, וכן כולם כיוצא בהן.

(חגינה י ע"ב ד"ה מלאכת)

נראה לר"י דמלאכה שאינה צריכה לגופה קרי כשעושה מלאכה ואין צריך לאותו צורך כעין שהיו צריכין לה במשכן אלא לענין אחר כי הצורך שהיתה מלאכה נעשית בשבילו במשכן הוא גוף (איסור) המלאכה ושורשו ולפי זה אתי כולוהו שפיר הוצאת המת אין צריך למת ובמשכן היו צריכין להפצים שהוציאו...

(שבת צד ע"ב ד"ה רבי שמעון פוטרי⁷)

לכאורה עיקר המלאכה בתוסי' הוא החפץ שבו פועלים את המלאכה. ראייה לדבר - דברי תוספות בשבת: "ובמשכן היו צריכין לחפצים שהוציאו...". אולם יותר נראה שהשורש הוא הצורך - התכלית של המלאכה. כן משמע בתוסי' בשבת שם, וכן עיקר.

⁷ ועיין שם כל הדיבור.

נשאלת השאלה, מהו הצורך האסור ומדוע דווקא הוא האסור. שיטת תוספות היא, שהשורש נלמד מהמשכן. כלומר: בניית המשכן היא המגדירה את התכלית האסורה של המלאכות. עניין זה הוא חידוש שאינו מוכרח, גם אם את עצם המלאכות לומדים מהמשכן.

לעניין נראה, שלפי גירסה מסוימת יש חילוק בין דברי התוספות בשני המקומות הנ"ל. בחגיגה משמע שהלימוד הוא אכן מהמשכן, אך במשכן במקרה או שלא במקרה היתה תכלית המלאכות התכלית הקלאסית. בשבת, אם נגרוס את המילה "איסור", משמע שאותו הצורך שהיה במשכן הוא האסור.

והנה, בעניין סברת הקשר בין איסור המלאכה למשכן ניתן להעלות שלוש אפשרויות:

א. המשכן כבניין הקלאסי הסטנדרטי המקיף את כל מרכיבי המלאכה העולמית - המשכן כמיקרוקוסמוס.

ב. המשכן כבניין המושלם והאיכותי.

ג. המשכן כיישות מיסטית של יצירה שהיא האסורה בעולם.

הגירסה הגורסת את המילה "איסור" בתוס' בשבת סוברת לעניין כצד השלישי. במלאכות שהיו במשכן יש יסוד מיסטי האוסר אותם.

שיטת בעל המאור

שיטת בעל המאור היא, שצריך לגופה היינו לגוף החפץ - האובייקט שבו פועלים את המלאכה. לכן לא בכל המלאכות צריך שיהיה צריך לגופן, כגון בבורר שפועל דווקא בפסולת שאותה לא צריך. המחלוקת בין ר' שמעון לר' יהודה לדעתו היא האם לומדים זאת מהמשכן כמו שלמדו את עצם המלאכות או שלומדים רק את עצם המלאכות:

...וזהו ביאור הדבר: כל שלשים ותשע מלאכות שהיו כנגדן במשכן כולן היה בהם צורך לגופן, חוץ מן הזורה והבורר שהוא זורה המוץ מן הגורן ובורר הצרורות מן הכרי וזה הוא עיקר מלאכתן לדחות המוץ והצרורות וכן חייב עליהן ועל כל תולדה שלהן, אבל שאר המלאכות עיקרן הוא לצורך גופן. וס"ל לר' יהודה כל המלאכות כולן כשם שחייב עליהן לצורך גופן כך חייב עליהן שלא לצורך גופן כ"ז שהוא מתקן ולא מקלקל... אבל ר"ש ס"ל כולו מלאכות ממשכן גמרינן להו. מה התם כולו מלאכות חוץ מזורה ובורר לצורך גופן אף כאן כל לצורך גופן...

(שבת לו ע"ב בדפי הרי"ף ד"ה והא אנן תנן)

שיטת היראים

היראים פוסק כר' יהודה (כדעת הרמב"ם). את דעת ר' שמעון הוא מסביר:

...פי' מלאכה שאינה צריכה לגופה דפליגי בה ר"ש ור"י הכי הוא - אינו צריך ומתכוון לגוף אותו דבר שגורם להקרות מלאכה, כגון חס על הנר דאמרינן בכמה מדליקין ר' יהודה מחייב ור"ש פוטר שהרי הכבוי הוא מלאכה וכוונתו וצורכו אינה לכבוי אלא לחוס על הנר שהרי תשמיש הנחלת גורם לכבוי להקרות מלאכה...

(עמוד ז, סימן רעד, עמ' 282)

דבריו אינם קלים להבנה. נראה שכוונתו היא שיש בכל מלאכה דבר שגורם לה להיקרות מלאכה - התכלית הקלאסית, הסטנדרטית, הראשונית. לדעת ר' שמעון צריך שיתכוון לאותה תכלית. דבריו קרובים בהחלט לדברי הרלב"ג.